

Hårlemans idéutkast till trädgård vid Svartsjö. Framför slottet ligger släta gräsmattor i ett raffinerat spel mellan konvexa och konkava former.

CARL HÅRLEMAN

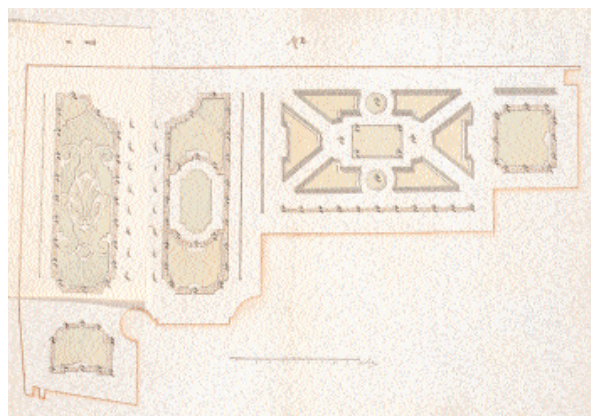
Trädgårds- arkitekten

Hårlemans trädgårdar kan ses som en förädlad fransk tradition på svensk botten. De upplevs som radikala och nyskapande och strävar att förenkla barockens myllrande detaljrikedom.

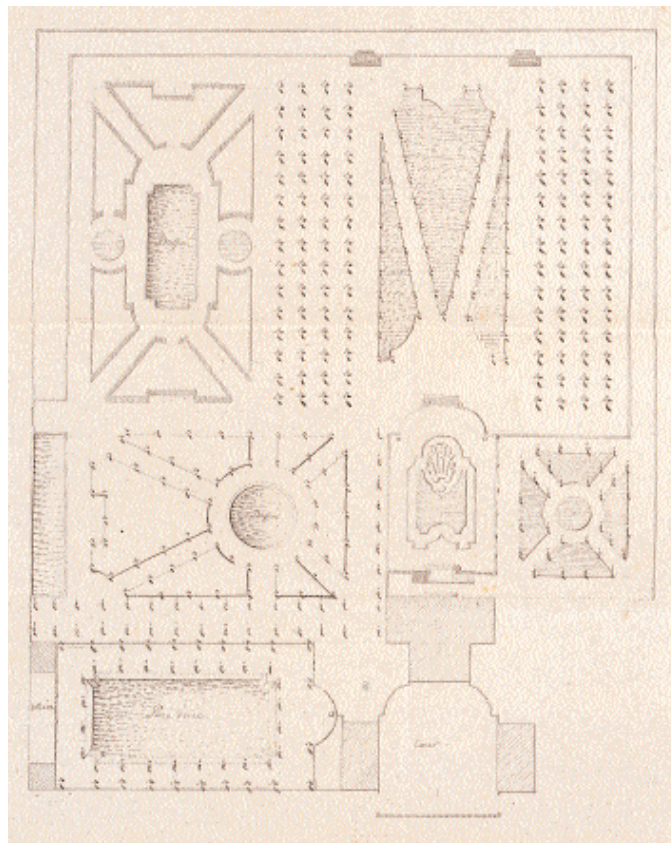
Carl Hårleman blev redan innan han fyllt 25 år intendent för de kungliga lustträdgårdarna. Efter hemkomsten 1728 från sina studieår i Frankrike fick han dock snart andra och långt mer omfattande uppgifter att syssla med som nyutnämnd hovintendent. Det behövdes en yngre kompetent kraft för slottsbygget i Stockholm. Denna syssla blev knappast mindre tyngande sedan Nicodemus Tessin d.y. avlidit i april samma år. Hårleman kunde trots detta inte tacka nej när den honom överordnade överstemarskalken Magnus Julius De la Gardie bad om hjälp med att anlägga en ny trädgård vid Tullgarn.

Redan nu visade Hårleman sig vara en arkitekt med stor självaktning. Den franske ministern, greve de Casteja, hade nämligen dristat sig att uttrycka en egen åsikt beträffande utformningen av trädgården vid Tullgarn. Casteja tänkte sig att hela ytan skulle täckas av en trädplantering. Mot detta vände sig Hårleman med emfas och talade sig i stället varm för en öppen planlösning, där huvudbyggnaden skulle avteckna sig bättre och omvänt ge bättre möjligheter att orientera sig från huset. Om denna argumentation inte skulle tyckas vara tillräcklig, då kritikern råkade vara en fransk greve, avslutade Hårleman med eftertryck: «hafwandes jag och i måhlet alla wählordinerade trädgårdar uti Frankrike på min sijda». Efter detta fanns inget att tillägga.

Historien är betecknande för Hårlemans karaktär och förhållningssätt till omvärlden. Det som kunde framstå som ett högdraget sätt handlade ytterst om professionalism. Ingen kunde näm-

Två förslag till omgestaltning av lustträdgården vid Gripsholms slott.

Förslag till trädgård vid Fredrikshov från mitten av 1730-talet.

ligen mäta sig med Härlemans kunande både som arkitekt och trädgårdsskapare. Även ur internationell synvinkel var han en oerhört driven konstnär, som på nära håll följt utvecklingen i Frankrike och på övriga kontinenten.

Tradition och förnyelse

Även om Härleman säkert förhöll sig vördnadsfull gentemot både den egna faderns, Johan Härlemans, verk och inte minst Nicodemus Tessin d.y:s arbeten, representerade han en ny tid och en ny smak. På trädgårdskonstens område kan det verka som om han bara arbetade vidare inom ramar som lagts fast av den franska barockträdgårdens stilideal, men skillnaderna var betydande. Inte minst gällde detta vid en jämförelse med Nicodemus Tessin d.y. Den gamle överintendenten, som hittills varit den store smakdomaren, stod för ett stelnat formspråk där motiven lades till varandra enligt en additiv metod. Detta resulterade i en relativt statisk känsla i fråga om volym och riktning. Härlemans kompositionella system var mycket av Tessins absoluta motsats: en subtraktiv metod där formerna drogs ifrån eller om man så vill

ursparats ur en från början given volym utan att resultatet från början tycks vara givet. På ett skickligt sätt kunde Härleman ge betraktaren illusionen av att hon eller han rörde sig i en perfekt symmetri medan planen ofta talade ett annat språk. Här var axlar förskjutna och partersegment allt annat än liksidiga, men dessa verkliga plan- och volymförhållanden lyckades han dölja för betraktarens öga.

En förädlad fransk trädgård

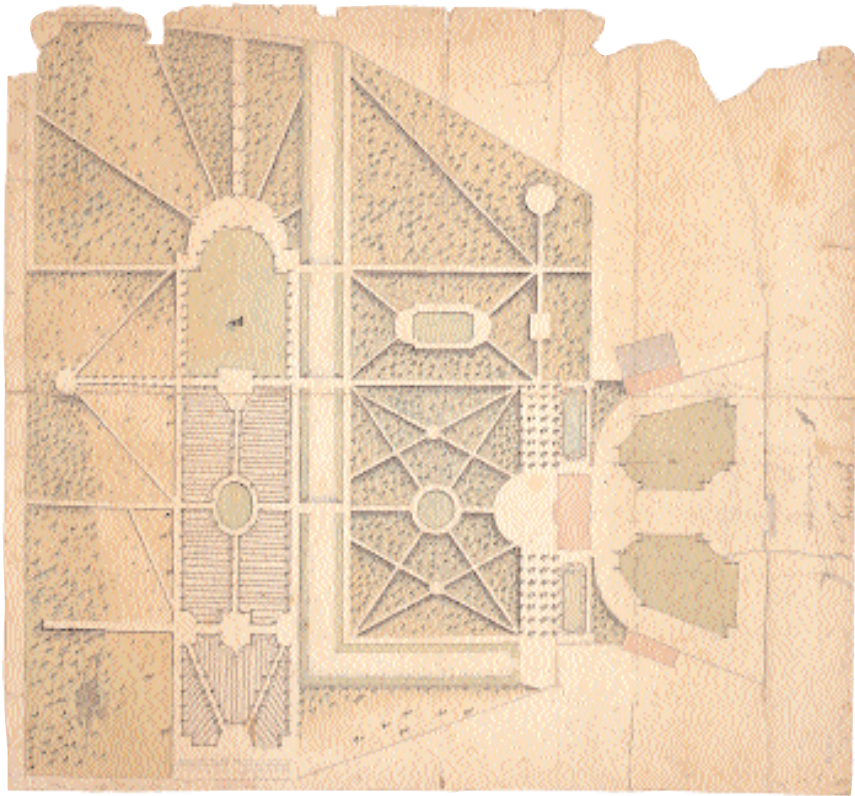
Mycket av det som skulle bli utmärkande för Härlemans formspråk hade han lånat från sin lärare Claude Desgots eller från den store trädgårdsgurun, André Le Notre, men sammanhangen var andra och därmed grunden för ett självständigt skapande. Även då samma former kommer till användning renodlas de hos Härleman och används inte bara som ornament utan lika mycket som riktninggivare. Därför måste man betrakta Härlemans trädgårdsskapande som en förädlad fransk tradition på svensk botten.

Det var emellertid inte bara detaljerna som bidrog till uttryckskraften, utan lika mycket helhetsverkan när de olika

partersegmenten fogades samman. Till de stora ironierna hör att Carl Härleman, som under många år drillats i att variera broderiparterrer i det oändliga, skulle bli den i Sverige som helt avskaffade detta motiv. Det längsta han kunde sträcka sig till i ren ornamentik var Desgots favoritmotiv, palmetten. I övrigt handlade det om konturering av gröna ytor där den enda dekoren bestod i enstaka, strategiskt placerade idegranar på de punkter där parterrkvarterens konturlinje tog en ny riktning.

Kungliga trädgårdsprojekt

Hur radikal Härleman måste ha tett sig för många beställare, färgade av den senkarolinska smaken, framgår av hans andra trädgårdsprojekt efter hemkomsten, där ritningarna också lyckligtvis bevarats – en ny lustträdgård vid Gripsholms slott. Härlemans förslag med vidhängande kostnadsberäkning är daterad den 28 november 1729. Uppgiften var knappast enkel för arkitekten med tanke på den lilla yta det handlade om, markpartiet direkt väster om den gamla Vasaborgen. Men inte minst när förutsättningarna var föga ideala visade

I förslaget till trädgård vid Svartsjö slott integrerade Hårleman den gamla köksträdgården i den nya anläggningen.

Vid Tessins Åkerö har Hårleman kombinerat trädgårdens olika delar på ett djärvt och radikalt sätt. Köksträdgården tillåts bryta in som en pil mellan parterren och boské.

Hårleman prov på sitt fulla mästerskap.

Närmast i raden av kungliga trädgårdsprojekt följde av allt att döma Fredrikshov vid 1730-talets mitt. Med tanke på dispositionen verkar Hårleman ha varit bunden till huvuddragen i den äldre anläggningen från Jean De la Vallées tid. Precis som i föregående fall möter vi här ett förenklat formspråk. Borta är den obligatoriska broderiparterren som i stället ersatts av en liten förkrympt parterre l'anglaise, smyckad med en palmett. Någon slentrian vilar heller inte över resten av kompositionen. I stället för att efter traditionellt mönster göra den avslutande parterren till ett långsträckt, rektangulärt kvarter har Hårleman valt att dela upp den enkla gräsparterren i tre segment.

Fredrik I var även i fortsättningen Hårlemans främste uppdragsgivare. Runt år 1740 utarbetade Hårleman en ny generalplan för Ekolsund. Trots att detta var en av den svenska barockens ryktbaraste monument är arkitektens förslag inte att betrakta som en komplettering till en äldre anläggning utan i allt väsentligt som en ren nydaning.

Trädgården vid Svartsjö

En likartad vilja till förenkling av barockens detaljrikedom återkommer i

Hårlemans samtida förslag till ny trädgård vid Svartsjö. I linje med detta har parterren mot sjösidan utformats som en slät gräsmatta. Den enda dekor som arkitekten har tillåtit är enstaka idegranar. Över huvud taget bortsåg Hårleman här helt från den ytmässiga dekoren för att i stället betona det raffinerade spelet mellan konvexa och konkava former, perspektiv och riktning.

Hårlemans generalplan för Svartsjö visar att även han, i likhet med den samtida franska trädgårdskonsten, fäste allt större vikt vid boskéer och täta planteringar av träd, som nu för första gången tillåts komma relativt nära inpå huvudbyggnaden. Trädmassorna var genomkorsade av rätlinjiga gång- och körvägar. Här och var fanns lövsalar eller bersåer utspärade i den täta grönskan.

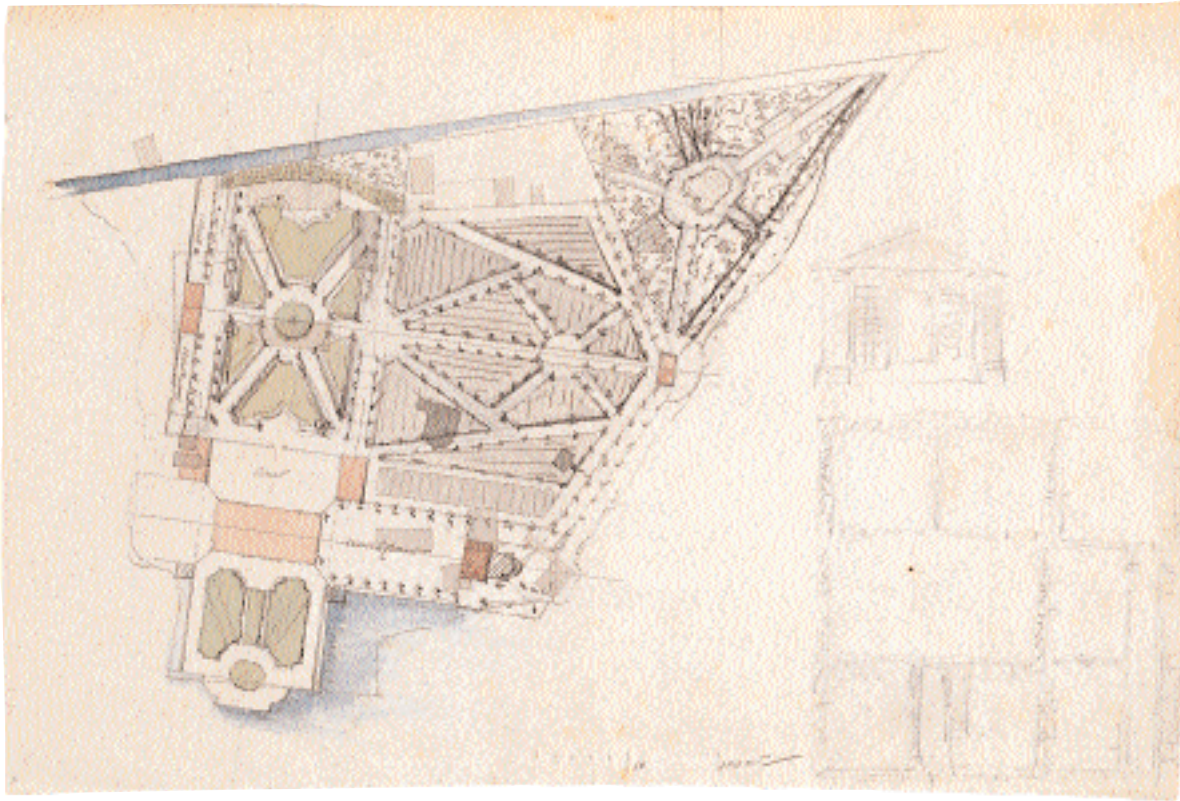
Ett tredje inslag i Svartsjöplanen, som var en nyhet inom svensk trädgårdskonst, är arkitektens förslag att låta köksträdgården helt omslutas av lustträdgården. Hårleman utgick visserligen från de redan befintliga odlingslotterna, men med små medel gav han den gamla indelningen av kål- och vinbärsland en helt ny form och rytm. Samtidigt integrerades de olika kvarteren med den omgivande lustträdgården genom nya siktlinjer. För att dessutom markera den naturliga övergång-

en mellan nytta och nöje lade Hårleman in en gräsparterren som ett slags blindruta.

Influenser från fysiokratismen

Hårlemans generalplan för Svartsjö är ett av de första exemplen på ett nytt och radikalt avsteg från Le Notre-stilens dekorum och stränga hierarki då det gällde olika genrer. Dittills hade varje form av nyttoinslag, såsom köks- och fruktträdgården, strikt avskilts från lustträdgården och omgärdats med murar. När Hårleman utformade denna form av hybridträdgård var han alldeles uppenbart influerad av den franska fysiokratismens tankar. Denna ekonomiska filosofi hävdade att den enda näringskälla som gav något överskott var alstrad av naturen själv, det vill säga jordbruket.

Inget kunde därför vara mer utmanande mot fysiokratismens idéer än att förvandla produktiv jordbruksmark till en improduktiv lustträdgård. Det anmärkningsvärda med Hårlemans form av hybridträdgård var att han så tidigt anammade fysiokratismens idéer, före dess egentliga blomstring efter seklets mitt. Emellertid lät denna tankeriktning sig lätt förenas med nyttotänkandet i frihetstidens Sverige. Hårleman bör i synnerhet ha stiftat bekantskap

med dessa idéer under sitt andra Parisbesök 1732 och i samband med den tredje och sista vistelsen 1744–45.

Ännu djärvare i sitt sätt att se på förhållandet mellan nytta och nöje var Hårleman i de olika förslagen till ny trädgård på Carl Gustaf Tessins Åkerö (cirka 1749–50). I sin mest radikala alternativplan har arkitekten helt lekfullt och utan att låta sig styras av någon regelbok fritt kombinerat trädgårdens olika huvudbeståndsdelar – parterren, boskén och köksträdgården – genom att helt enkelt dela lustträdgården på mitten och föra in ett bälte av olika grönsaksland.

Konst och natur

Hårleman var nyskapande inte bara genom att förhålla sig annorlunda till frågan om nytta kontra nöje utan även när det gällde att omvärdera det omgivande landskapet och låta det komma till sin rätt visavi lustträdgården. Den franske trädgårdsteoretikern Antoine-Joseph Dezallier d'Argenville hade visserligen betonat att hänsyn måste tas till den ursprungliga topografin vid anläggningsarbeten, men illustrationerna i *La Théorie et la Pratique du Jardinage* visar ändå att den genuina karaktären likafullt doldes i den arkitektoniskt dånade terrängen. I motsats till detta tänkande visade Hårleman i sitt projekt

för omläggning av Ulriksdals lustträdgård (1743) att han verkligen ville ta vara på den vilda naturens egna kvaliteter. I sitt förslag till terrassering av 'Mons Mariae', höjden bakom orangriet, har de olika avsatserna fått karaktären av ursparningar i den naturliga topografin. Att på detta vis låta trädgårdens tuktade former konfronteras med ett stycke autentisk natur utan förmedlande led var synnerligen radikalt.

Omdanare och nyskapare

En genomgång av Hårlemans verksamhet på trädgårdskonstens område visar att han i de flesta fallen hade att utgå från äldre anläggningar. Detta gäller slottsträdgårdarna vid Gripsholm, Uppsala, Karlberg, Ekolsund, Fredrikshov, Svartsjö och Ulriksdal. Hårleman var emellertid en alldeles för kreativ arkitekt för att uppleva detta som en begränsning av sina egna möjligheter. Tvärtom tog han de äldre, lite kantiga formerna som utgångspunkt för helt nya skapelser. Som renodlade nyskapelser får man se Linnéträdgården i Uppsala, liksom Lundagård och Akademiträdgården i Lund. Ibland bidrog brister i äldre uppmätningar till att Hårleman oavsiktligen 'rätade ut' vissa givna planförhållanden i sina förslag

eftersom han inte haft tillfälle att göra besök på platsen. Detta gäller både trädgårdarna vid Gripsholm och Svartsjö. I andra fall kunde Hårleman känna sig helt obunden av äldre anläggningar, såsom fallet var med Åkerö.

Kom något av Hårlemans tidigare nämnda förslag till utförande? Uppsala slottsträdgård var ett av de få riktigt omfattande projekt som faktiskt genomfördes i sina huvuddrag och där grundstrukturen är bevarad än i dag. Detta gäller även Linnéträdgården och i stort även Lundagård. I dag återstår endast boskéerna av Hårlemans anläggning vid Ulriksdal. Av övriga nämnda utfördes en alternativ plan till Gripsholms slottsträdgård samt troligen även en förenkling av den gamla lustträdgården vid Karlberg, men inget av detta är bevarat.

Det faktum att ett fåtal av Hårlemans trädgårdsprojekt kom till utförande kan knappast förringa hans storhet som trädgårdsskapare. Han utvecklade en alldeles egen stil som utmärktes av raffinerade kompositioner med intrikata plan- och volymförhållanden samt ett betydande formsinne. Detta gör Carl Hårleman till en av de främsta nyskaparna av den europeiska trädgårdskonsten under 1700-talet. ■

*Magnus Olausson; Docent,
Intendent vid Nationalmuseum*